

проф. др **Зоран Ранковић**
Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Катедра за филологију
zrankovic@bfspc.bg.ac.rs

О граматикама црквенословенског језика у Срба

Айстиракиј: У овоме раду пажња је посвећена представљању граматика црквенословенског језика које су се од краја XVIII до првих деценија XX века користиле у изучавању црквенословенског језика у Срба. Аутори ових граматика – Аврам Мразовић, епископ Евгеније Јовановић, Саво Сретеновић, Јован Живановић – припадали су српском говорном подручју.*

После велике сеобе Срба под Арсенијем III Чарнојевићем и доласком у крајеве Јужне Угарске, српски народ је, царским привилегијама из 1690-1695, добио гаранције слободe вероисповести и очувања црквене управе. Одмах након добијања дозволе да Срби у Хабзбуршкој монархији отварају своје школе, митрополит Мојсије Петровић се окренуо Русији и обратио се Петру Великом за помоћ Српској Цркви и школи. Резултат те српско-руске културне оријентације јесте отварање славенске школе у Сремским Карловцима 1726. године.¹ Прву славенску школу водио је Максим Суворов, често уз помоћ свога брата Петра, све до смрти оснивача славенске школе у Срба – митрополита Мојсија Петровића. Под новим митрополитом, Вићентијем Јовановићем, није дошло до гашења школе у Сремским Карловцима. Уместо Суворовљеве славенске, 1733. год. почела је рад славенско-латинска школа у којој је предавала група руских учитеља из Кијева на челу с Емануилом Козачинским, а прекинула је рад 1737. године, после упокојења митрополита Вићентија Јовановића. Међутим, Срби у данашњој Војводини продужили су даље развијање свога школства на рускословенском језику.² До данас, постепено сужавајући

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179078 („Српска теологија у двадесетом веку: фундаменталне претпоставке теолошких дисциплина у европском контексту – историјска и савремена перспектива“), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ А. Младеновић, *О неким њишањима њримене и измене рускословенској језика код Срба*. - Зборник за филологију и лингвистику, XXV/2, Нови Сад 1982, стр. 47-55. Петар Велики овим је потврдио своју стратегију просветитељства, али и покровитељства када су у питању православни словенски народи, но тешко да је имао разумевања за духовне потребе српског народа. Довољно је сетити се тадашњег масовног затварања манастира у Русији уз захтев да се монаси баве писањем и другим друштвенокорисним делатностима.

² У Хабзбуршкој монархији немачки језик почео је да замењује латински у школству и администрацији тек после 1749, мада је латински још дуго био језик званичне преписке у Монархији. Тако су нпр. српски чиновници на бечким дужностима, у званичним писмима карловачким митрополитима, користили латински све до почетка XIX века. Јосиф II је немачки увео у све школе и самим тим дао му статус државног језика.

поље своје употребе, рускословенски³ је остао у функцији званичног богослужбеног језика Српске Православне Цркве. Међутим, он је био језик и образованих и школованих Срба код којих се временом у неким сегментима изменио, подлегао је одређеном степену србизације.⁴ Када се србизацијом рускословенског језика почео стварати *славеносрпски* тип књижевног језика, рускословенски се све више ограничавао на црквену употребу, што се пренело и на XIX век.

Црквенословенски језик је током друге половине XVIII века усвајан у српској средини најчешће у школама, и то не само из руских већ и из домаћих уџбеника и приручника. У основним школама црквенословенски језик изучава се од 1811. године, а 1884. године први пут је издвојен *словенски језик* као засебан предмет. Између два светска рата црквенословенски језик избацује се као засебан предмет из наставног плана и програма, а постоји само у оквиру предмета *веронаука*.⁵ Прво сведочанство о учењу црквенословенског језика у средњим школама налази се у наставном програму за гимназије из 1838. године, по коме се предмет *словенска грамаџика* учио напоредо са српском граматицом и синтаксом. У једном кратком периоду (1877-1880) црквенословенски језик полагао се на матурском испиту.⁶ Најизразитију заступљеност, и по временским димензијама и по интензитету и екстензитету наставних садржаја, црквенословенски језик имао је у богословским школама, што у потпуности проистиче из основне функције овога језика – богослужбене.⁷

Учењу и усвајању црквенословенског језика допринели су приручници Аврама Мразовића, Димитрија Тирола, Георгија Захаријадиса и буквари Павла Соларића, Вука Караџића, Петра Радовановића, Григорија Зарића и други, штампани до средине XIX века рускословенским језиком.⁸ У овоме раду указаћу на граматике црквенословенског језика које су се од краја XVIII до првих деценија XX века користиле у српској говорној средини.

Максим Суворов, први учитељ институционалног учења црквенословенског језика у Срба, донео је са собом уџбенике и приручнике за црквенословенски језик, и то: 70 примерака књиге *Славенскаја грамаџика* Мелетија Смотричког у московском издању и у редакцији Теодора Поликарпова, 400 примерака књиге *Первоје ученије ойроком* Теофана Прокоповича и 10 примерака књиге *Лексикон славено-греко-лаштински* Поликарпова.⁹ Од ове три прве школске књиге, *Грамаџи-*

³ За језик богослужбених књига православних Словена има више термина: руска редакција старословенског језика, рускословенски, новоцрквенословенски, рускоцрквенословенски, црквенословенски језик. Види: А. Младеновић, *Улоја рускословенској језика у формирању српској књижевној језика новијеј ериода*. - Зборник за филологију и лингвистику, XXX/2, Нови Сад 1987, стр. 45, напомена 1.

⁴ Види нпр. А. Младеновић, *Славеносрпски језик*, Нови Сад 1989, стр. 65-58.

⁵ Н. Вуловић-Р. Бајић, *Насџава црквенословенској језика у српским школама у XIX и XX веку*. Зборник радова научног скупа Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати, приредио Б. Шијаковић, књ. 1, Београд 2007, стр. 251, 253.

⁶ Н. Вуловић-Р. Бајић, *Насџава црквенословенској језика у српским школама*, 253-255.

⁷ К. Кончаревић, П. Миодраг, *О изучавању руској и црквенословенској језика у духовним школама Српске православне цркве (о 150-годишњици увођења насџаве руској језика у Србији)*. - Богословље, св. 1-2, Београд 1999, стр. 119-128.

⁸ А. Младеновић, *Славеносрпски језик*, стр. 50-52.

⁹ А. Младеновић, *Славеносрпски језик*, стр. 13.

ка је била чисто црквенословенска, *Речник* је био црквенословенски али је садржао изванредан број речи из говорног руског језика, *Буквар (Первоје ученије ошроком)* је био писан говорним језиком „али онакав како је звучао у устима свештеника кад би говорили о верским темама“.¹⁰

Славенскаја грамајика (Грамајики славенския ѿправилное свнїаїма) Мелетија Смотричког састављена је у Вилну (данашњи Виљнус) а објављена је у Јевју 1619. године.¹¹ Ова грамајика је већ 1648. године прештампана у Москви, уз промене у акценатском систему и у систему именских дефлекција. По наређењу цара Петра Великог 1721. године Теодор Поликарпов-Орлов приредио је московско издање *Грамајике* Смотричког, која се због прераде и уноса већег обима руске грађе у науци често назива *Грамајика Поликарпова*. У Србији је публикована 1755. године,¹² односно, прештампана је у Римнику а текст је претрпео само једну измену: реч *російскій* свуда је била замењена речју *сербскій*.¹³

Мелетије Смотрички је израдио „врло добру за своје време, опширну граматику, са великим бројем тананих запажања, као и података занимљивих за словенску дијалектологију, понекад чак и са разликовањем грчких идиома“.¹⁴ Грамајика је конципирана као дидактички приручник намењен наставницима црквенословенског језика а имала је и чисто практични циљ: читати црквенословенски и прочитано разумевати, као и писати чистим црквенословенским језиком.¹⁵ Стога се у приручнику срећу непосредна указивања на методички поступак наставника и мноштво упућивања на одступања од стандарда. У своју *Грамајику* Смотрички је укључио следеће делове: 1. ортографију, 2. просодију, 3. етимологију (тј. морфологију), 4. синтаксу (садржи правила о сједињавању речи и учење о тропама и фигурама).¹⁶

Као основ за касније грамајике црквенословенског језика постала је управо *Славенскаја грамајика* Мелетија Смотричког.¹⁷

Прву граматику црквенословенског језика (*Руководство к славенскѣј грамајици*) за Србе у Хабсбуршкој монархији саставио је између 1779. и 1785. годи-

¹⁰ Б. Унбегаун, *Почеци књижевној језика код Срба*, Београд, Нови Сад 1995, стр. 40.

¹¹ Види најновије издање ове грамајике: *Грамајики Лавренија Зизанија и Мелетија Смотричкојо*. Сост., подг. текста, научный комментарий и указатели Е. А. Кузьминовой; предисл. Е. А. Кузьминовой, М. Л. Ремнёвой, Москва 2000, стр. 129-470. Приказ најновијег издања првих грамајика црквенословенског језика види: К. Кончаревић, *Грамајики Лавренија Зизанија и Мелетија Смотричкојо*. Сост., подг. текста, научный комментарий и указатели Е. А. Кузьминовой; предисл. Е. А. Кузьминовой, М. Л. Ремнёвой, Москва 2000. - Годишњак, год. IV, бр. 4, Фоча 2005, стр. 246-249.

¹² О издањима *Грамајике* Смотричкога види: Е. А. Кузьминова, М. Л. Ремнёва, *Предисловие*. У књизи: *Грамајики Лавренија Зизанија и Мелетија Смотричкојо*, стр. 17-18.

¹³ Б. Унбегаун, *Почеци књижевној језика код Срба*, стр. 41.

¹⁴ И. Грицкат, *Из ѿредисѿорије сѣварања срѣске грамајике*. Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, стр. 249.

¹⁵ *Грамајики Лавренија Зизанија и Мелетија Смотричкојо*, стр. 133.

¹⁶ Поглед на делове ове грамајике види: Е. А. Кузьминова, М. Л. Ремнёва, *Предисловие*, стр. 6-14; И. Грицкат, *Из ѿредисѿорије сѣварања срѣске грамајике*, стр. 249-251; Ђ. Магарашевић, *Исѿоријско-кријички ѿрејед словено-срѣске грамајике до јодине 1847*. - Летопис Матице српске, књ. 161, св.1, Нови Сад 1890, стр. 9-11.

¹⁷ М. Обижајева, *Онѿолојѣја ѿрѣх срѣских грамајика (црквено)словенској језика за Србе*. - Зборник Матице српске за славистику, Нови Сад 2008, књ. 74, стр. 100.

не¹⁸ Стефан Вујановски, надзорник српских школа.¹⁹ Граматика црквенословенскога језика Стефана Вујановског била је нека врста описа црквенословенског језика руске редакције, исписана рускословенским са малобројним елементима српског језика. Као основа за ову граматику послужили су *Славенскаја грамаџика* Мелетија Смотричког, *Лексикон славено-греко-лаџински* Поликарпова, елементи граматичког описа, коришћени у *Немачкој грамаџици* Вујановског, и лична размислања о језику аутора.²⁰ Међутим, Вујановски се нигде не позива на своје изворе, нити их наводи. Ово *Руководство* никада није штампано, али је сачувано у многим преписима захваљујући коришћењу у школској настави.²¹ Вујановски је у октобру 1787. године поднео Угарском намесничком већу свој рукопис граматике с молбом да се објави. Угарско намесничко веће одобрило је публикување граматике Вујановског, али под одређеним условима, које он није прихватио.²²

Прва штампана граматика црквенословенског језика за Србе у Хабсбуршкој монархији јесте *Руководство к славенској грамаџици во употребу славено-сербских училищ* Аврама Мразовића. Мразовић је почетком 1782. године Угарском намесничком већу поднео на цензуру и одобрење за штампу свој рукопис граматике. Његова граматика била је објављена у Бечу 1794. године.²³ Текстолошко сравњење *рукописној Руководству* Стефана Вујановског и *штампаној Руководству* Аврама Мразовића показало је да Мразовићево *Руководство* представља прерађену и скраћену варијанту рукописног *Руководства* Стефана Вујановског, без позивања на свога претходника.²⁴ Мразовићево *Руководство*, по мишљењу Вујановског, има за основ један јединствени текст, али степен његове адаптације не досеже до независног текста.²⁵ *Руководство* Аврама Мразовића, писано за ученике српских народних училишта, у односу на *Грамаџику* Мелетија Смотричкога, модерније је „у погледу познавања књишке вештине, размештања грађе“, али врло слично „по садржини“.²⁶ Према схватању Мразовића, које излаже на самом почетку свога дела, граматика је „наука која учи словенски добро говорити и тачно писа-

¹⁸ М. Обижаева, *Славяно-греко-лаџинские основы грамаџической и административной деятельности Стефана Вујановског*. - Славистика, књ. 7, Београд 2003, стр. 164.

¹⁹ Кратка биографија С. Вујановског, са старијом литературом, изложена је у: *Српски биографски речник*, 2 (В-Г), Нови Сад 2006, стр. 339;

²⁰ М. Обижаева, *Славяно-греко-лаџинские основы грамаџической и административной деятельности Стефана Вујановског*, стр. 163.

²¹ М. Обижаева, *Онџолоџија првих српских грамаџика (црквено)словенског језика за Србе*, стр. 95. „Његова је књига била израђена са свим скоро као и Мразовићева, али није стекла *ius publicum*, те се употребљавала само у неким српским дистриктима“: Ђ. Магарашевић, *Историјско-критички преглед словено-српске грамаџике до године 1847*, стр. 16.

²² М. Обижаева, *Онџолоџија првих српских грамаџика (црквено)словенског језика за Србе*, стр. 117-118.

²³ Друго издање те граматике изашло је у Будиму 1800, треће такође у Будиму 1821, четврто опет у Будиму 1840. године: Ђ. Магарашевић, *Историјско-критички преглед словено-српске грамаџике до године 1847*, стр. 12.

²⁴ М. Обижаева, *Славяно-греко-лаџинские основы грамаџической и административной деятельности Стефана Вујановског*, стр. 164.

²⁵ М. Обижаева, *Славяно-греко-лаџинские основы грамаџической и административной деятельности Стефана Вујановског*, стр. 165.

²⁶ И. Грицкат, *Из историје сиварања српске грамаџике*, стр. 251.

ти“,²⁷ а састоји се из пет делова: 1. ортоепије (наука која упућује на правилно читање), 2. просодије (наука која учи коме слогу који се произноси треба глас подићи), 3. ортографије (наука која учи правилном писању), 4. етимологије (наука која учи како правилно изводити и мењати), 5. синтаксе (наука која учи као речи сачињавајути и међусобно повезивати). Спомиње србизме и упозорава ученике да их се клоне, чиме у ствари говори о чињеници да постоји стање у изговору црквенословенског језика у српској говорној средини које се разликује од чистог црквенословенског.²⁸ Ово последње је наилазило и на критику, као нпр. Ђ. Магарашевића, који пише: „Мразовић је имао право, што је ударао против српског и српско-словенског изговора, јер је писао „славенску граматику“. Но да ли је имао право, што је писао „славенску граматику“, кад је могао писати српску“?²⁹

На основу *Граматики* М. Смолрицког и *Руководства* А. Мразовића стварани су и други слични приручници у српској средини, односно „никла су касније многа издања наших буквара, руководстава, началних ученија и сл.“³⁰

Прва од таквих граматика јесте *Грамаџика црквенно-славјанског језика* епископа горњокарловачкога Евгенија Јовановића,³¹ штампана у Бечу 1851. године, а израђена је, како сам аутор у *Предисловију* каже, на основу граматичких приручника Мразовића, Бредера, Хејзе, Смолрицкога и Добровскога. Јовановић је граматику црквенословенског језика израдио с намером да српски род „к славенском језику приближити, а и прочија Славјани европејскија и вњеевропејскија к възпријатију славенског језика, јако својега књижног, в предметјех поње учених, побудити. Сеј бо јазик црквенно-славјанскиј њест росијскиј, њест сербскиј, ниже болгарскиј, ниже ческиј, и за сије самоје независтно может бити всјем Славјаном обшчиј“.
Грамаџика се састоји из два неједнака дела: у првом делу, који је подељен на три главе, изложена је *етимологија*, *синџакса* и *просодија*, док други део, мањег обима, садржи *правоиис*. На крају првог дела налази се и одељак који излаже *правила версификације*, са 19. Одом Лукијана Мушицког, спеваном у Шишатовцу 15. јуна 1817. године. У вишим разредима Карловачке гимназије црквенословенски језик учио се већ 1852. године по граматици Евгенија Јовановића.³²

Прва граматика писана српским језиком јесте *Грамаџика словенској језика* Саве Сретеновића.³³ За релативно кратко време доживела је више издања, што сведочи о њеној употребној вредности у времену када се појавила.³⁴ У **Приступу**, којим *Грамаџика* почиње, пише: „Граматику словенског језика показује како се ријечи у словенскоме језику *ишшу*, *мијењају* и једна с другом *сједињавају* ... С тога

²⁷ Превод изворног текста је мој.

²⁸ И. Грицкат, *Из љредисџорије сџварања срџске љрамаџике*, стр. 251-252.

²⁹ Ђ. Магарашевић, *Исџоријско-криџички љрељед словено-срџске љрамаџике до љодине 1847*, стр. 12. У даљем тексту, Магарашевић и анализира ову граматику А. Мразовића, види стр. 12-16.

³⁰ И. Грицкат, *Из љредисџорије сџварања срџске љрамаџике*, стр. 251.

³¹ О епископу Евгенију Јовановићу, са навођењем старије литературе, види: *Срџски биољрафски речник*, 4 (И-К), Нови Сад 2009, стр. 500-501.

³² К. Петровић, *Исџорија Срџске љравославне велике љимназије Карловачке*, Матица Српска 1991, стр. 187.

³³ *Грамаџика словенској језика*. Саставио С. Сретеновић, У Биограду 1853.

³⁴ Пето издање, које овом приликом имам пред собом, појавило се 1878. године.

се она дијели на: I. ортографију или правопис, II. етимологију или мијењање ријечи, и III. синтаксу или састављање ријечи³⁵. На почетку сваког дела, Сава Сретеновић укратко одређује садржину наслова а потом, у *одјељењима* (што би одговарало данашњим поглављима), излаже садржај. Тако, одређујући ближе одељак под насловом *Орѣоѣрафија или ѣравоѣис* он пише: „Ортографија или правопис показује како се слова у словенском језику пишу, изговарају, претварају, умећу и изостављају, и како се и који знакови над ријечима и међу ријечима мећу“³⁶. У *ѣвром одјељењу* стоји једна констатација која се односи на изговор *јерија*: „ѣ изговара се мало потврђе него н и ѣ...“³⁷ Овај део исказа не одређује прецизно изговор *јерија*, нејасно је шта значи синтагма *мало ѣоѣврђе*, нарочито ако се има у виду да се *јери* изговарало као *и* још у српскословенском. Следећи одељак почиње одређењем да етимологија „показује, како словенске ријечи постају и како се мијењају“³⁷. У оквиру девет *одјељења* овога одељка излаже се морфологија деклинабилних и индеклинабилних речи црквенословенске граматике са примерима за потврде појединих облика. Одређење трећег дела је мало опширније: „Синтакса показује како се ријечи једна с другом састављају или сједињавају, те да скупа једну мисао изразе. При сједињавању ријечи треба знати како се оне једна с другом слажу; последије тога како оне једна од друге зависе; и на посљетку како се оне по својству језика разређују. Па зато у синтакси треба казати: 1) *о слајању*, 2) *уѣрављању*, и 3) *разређивању* ријечи“³⁸.

Јован Живановић,³⁹ професор гимназије у Сремским Карловцима⁴⁰ и од 1875. године предавач црквенословенског језика у Карловачкој богословији,⁴¹ написао је *Грамаѣику црквенословенскоѣ језика* за српске православне богословије.⁴² За израду своје *Грамаѣике* Живановић је, како у *Присѣуи*-у пише, користио граматике Смотричкога, Мразовића, Јовановића и Сретеновића, а имао је увида и у три црквенословенске граматике на руском језику, које му нису биле од користи. Ова граматика обухвата три области: а. науку о гласовима, б. науку о облицима, и в. синтаксу. Сам аутор објашњава концепцију своје књиге: „Уз науку о гласовима додано је још о правопису. То тако мора бити, јер у црквенословенском има њеких слова без гласовне вриједности. Правопис је дакле у црквенословенскоме историјски и по томе за њега мора бити њеких правила осим закона гласовних. Наука о гласовима и облицима исцрпена је потпуно и кратко, јер само с потпуним знањем науке о гласовима и облицима може се доћи до потпунога разумијевања. Из синтаксе је

³⁵ С. Сретеновић, *Грамаѣика словенскоѣ језика*, У Биограду 1878, стр. 5.

³⁶ С. Сретеновић, *Грамаѣика словенскоѣ језика*, стр. 11.

³⁷ С. Сретеновић, *Грамаѣика словенскоѣ језика*, стр. 27.

³⁸ С. Сретеновић, *Грамаѣика словенскоѣ језика*, стр. 95.

³⁹ *Срѣиски биоѣрафски речник*, 3 (Д-З), Нови Сад 2007, стр. 749-750.

⁴⁰ О његовом раду у гимназији види: К. Петровић, *Исѣиорија Срѣиске ѣравославне велике ѣмназије Карловачке*, стр. 309-310.

⁴¹ О раду Ј. Живановића види: Р. Herrity, *Раѣ срѣискоѣ филолоѣа Јована Живановића*. – Научни састанак слависта у Вукове дане, бр. 9, Београд 1980, стр. 115-129.

⁴² Ј. Живановић, *Грамаѣика црквенословенскоѣа језика*, Ср. Карловци 1895. Друго, поправљено и допуњено издање, које овом приликом имам пред собом, публикувано је такође у Ср. Карловцима 1912. године.

узето само оно, што се не слаже са српским језиком⁴³. И заиста, одељак о синтакси је врло малог обима (стр. 118-125), концизан и односи се само на специфичности црквенословенске граматике (*genitivus comparationis, dativus commodi, dativus absolutus* итд.). Иначе, кроз читав материјал, тамо где је потребно, праве се паралеле црквенословенског језика са старословенским, грчким или српским, у духу Даничићеве школе анализе, односно утврђивања чињеница од значаја за даља испитивања. Вредно је овде поменути да је Живановић публиковао чланак којим је исправио уочене недостатке у својој *Грамаџици црквенословенског језика*.⁴⁴

Прве штампане граматике црквенословенског језика, аутора са српског говорног подручја (Мразовић, Јовановић), представљају адаптацију руских граматика. Језик којим су писане представља хибридни варијанту црквенословенског језика и био је намењен за српску науку и администрацију. Сава Сретеновић почетком друге половине XIX века пише Вуковим правописом, док је Јован Живановић, поборник идеја Караџића и Даничића, писао свој уџбеник за ученике православне богословије у новом духу.

⁴³ Ј. Живановић, *Грамаџика црквенословенског језика*, Ср. Карловци 1912, стр. 9.

⁴⁴ Ј. Живановић, *Исправци и дојуне на мојој „Грамаџици црквенословенског језика“*. – Богословски гласник, год. III, књ. VI, св. 4, Ср. Карловци 1904, стр. 267-272.